

СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА,
ГРАДОВА И МАНАСТИРА

Омаж Марку Појовићу

The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. *Homage to Marko Popović*

Књига је штампана средствима
Града Београда и Министарства просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије
и уз подршку Завода за заштиту споменика
културе града Београда.

This publication is funded by
the City of Belgrade and the Ministry of Education,
Science and Technological Development of
the Republic of Serbia, and supported by
the Belgrade City Institute for the Protection
of Cultural Monuments.

На корици:

Турци освајају Београд 1521,
Отелијусов бакорез из 1602. године
(М. Поповић, *Београдска тврђава*,
Београд 2006, сл. 5)

On the Cover:

Turkish capture of Belgrade in 1521,
engraving by Otelius, published 1602
(М. Поповић, *The Fortress of Belgrade*,
Belgrade 2006, fig. 5)

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ
Посебна издања број 74

DADOV
Omladinsko pozorište

СВЕТ СРЕДЊОВЕКОВНИХ УТВРЂЕЊА,
ГРАДОВА И МАНАСТИРА

Омаж Марку Појовићу

The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. *Homage to Marko Popović*

УРЕДНИЦИ

Вујадин Иванишевић

Весна Бикић

Иван Бугарски

Београд 2021.

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
Посебна издања, књига 74

ИЗДАВАЧИ

Археолошки институт, Београд
Град Београд – Омладинско позориште ДАДОВ

ЗА ИЗДАВАЧЕ

Миомир Кораћ
Владимир Мијовић

УРЕДНИЦИ

Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски

РЕЦЕНЗЕНТИ

Милоје Васић, Бојана Крсмановић, Драган Војводић

ЛЕКТОРИ ТЕКСТОВА

Мирјана Радовановић (српски), Дејв Калкат

ГРАФИЧКИ ДИЗАЈН

Данијела Парацки и D_SIGN, Београд

ШТАМПА

БИРОГРАФ, Београд

ТИРАЖ

500 примерака

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, BELGRADE
Monographs No. 74

PUBLISHED BY

Institute of Archaeology, Belgrade
The City of Belgrade – Youth theatre DADOV

FOR PUBLISHERS

Miomir Korać
Vladimir Mijović

EDITORS

Vujadin Ivanišević, Vesna Bikić, Ivan Bugarski

REVIEWED BY

Miloje Vasić, Bojana Krsmanović, Dragan Vojvodić

PROOFREAD BY

Mirjana Radovanović (Serbian), Dave Calcutt

GRAPHIC DESIGN BY

Danijela Paracki and D_SIGN, Belgrade

PRINTED BY

BIROGRAF, Belgrade

PRINTED IN

500 copies

ISBN 978-86-6439-057-6

Цртеж на стр. 2: Александар Дероко, *Град Смедереве I* (Уметничка збирка САНУ, инв. бр. 956)

Drawing on p. 2: Aleksandar Deroko, *The Town of Smederevo I* (The SASA Fine Art Collection, Inv. No. 956)

Садржај / Contents

- 10 *Омаж Марку Поповићу*
14 *Homage to Marko Popović*
- 18 Библиографија Марка Поповића
Bibliography of Marko Popović
- 35 Sauro Gelichi, *Jumping on the Dunes: Venice and the Myth of Origin*
Сауро Ђелики, *Скакање по динама: Венеција и мит о њеном пореклу*
Sauro Gelichi, *Saltando sulle dune: Venezia e il Mito delle Origini*
- 47 Момчило Спремић, *Град Кућиник*
Momčilo Spremić, *Castrum Kupinik*
- 59 Десанка Ковачевић Којић, *Српско злато у Венецији 1429–1439.*
Desanka Kovačević-Kojić, *Serbian Gold in Venice (1429–1439)*
- 69 Срђан Катић, *Исламски верски објекти у Смедеревској тврђави у првим годинама османске власти*
Srđan Katić, *Islamic Religious Buildings from the First Years of Ottoman Rule at Smederevo Fortress*
- 81 Miroslava Mirković, *Prostorno razgraničenje: vojska i grad u Singidunumu i Viminacijumu*
Miroslava Mirković, *Spatial Division between the Military and Civil Realms in Singidunum and Viminacium*
- 97 Ivana Popović, Bojan Popović, *Late Roman Structural Element Construction in Medieval Sacred Structures in the Area of Sirmium Imperial Palace*
Ивана Поповић, Бојан Поповић, *Касноантички трађевински елементи у средњовековним сакралним објектима на простору палатиналног комплекса у Сирмијуму*
- 117 Vujadin Ivanišević, *New Finds of “Slavic” Bow Fibulae Class I C from Northern Illyricum*
Вујадин Иванишевић, *Нови налази „словенских” фибула групе I C из Северног Илрика*

- 143 Иван Бугарски, *Гроб коња из Виминацијума и коџа облика турске*
Ivan Bugarski, *A Horse Grave from Viminacium and Reed-Shaped Spearheads*
- 157 Timotej Knific, *Iron Fittings of Early Medieval Knife Sheaths: Evidence from Slovenia*
Тимотеј Книфиц, *Раносредњовековни изведени окови канија ножева из Словеније*
Timotej Knific, *Železni okovi zgodnj srednjeveških nožnic za nože z najdišč v Sloveniji*
- 179 Смиља Марјановић-Душанић, *Замишљени и стварни простори српској средњеј века:*
скица за истраживање ритуала
Smilja Marjanović-Dušanić, *Historicising Space in Medieval Serbia: Towards Exploring Rituals*
- 199 Миклош Такач, *Византијски и италиовизантијски утицаји*
на црквену архитектуру Угарске краљевине у 11. и 12. веку
Miklós Takács, *Byzantine and Italo-Byzantine Influences on Sacral Architecture*
in the Hungarian Kingdom in the 11th and 12th Centuries
Takács Miklós, *Bizánci és italo bizánci hatások a Magyar Királyság 11–12. századi egyházi építészetében*
- 223 Бранислав Тодић, *Цркве Светиој Јована у Студеници и Светиој Николе у Ушћу*
Branislav Todić, *The Church of St John in Studenica and the Church St Nicholas in Ušće*
- 237 Светлана Пејић, *Пећине у сакралном простору манастира Градац*
Svetlana Pejić, *Caves in the Sacral Space of Gradac Monastery*
- 251 Смиљка Габелић, *Релефни украс јужној портал Леснова.*
Прилој византијској архитектонској пластикаци 14. века
Smiljka Gabelić, *Relief Decoration of the Southern Portal of Lesnovo.*
A Contribution to the Byzantine Architectural Sculpture of the 14th Century

- 273 Branislav Cvetković, *Pectoral Cross from the Tersatto Reliquary in Prism of Chronology: The Branković Dynasty, Relics of Neomartyrs, and Despot Vuk*
Бранислав Цветковић, *Надгрудни крст са Трсајској реликвијара у светлу хронологије: династија Бранковића, мошти новомученика и деспои Вук*
- 287 Vesna Bikić, *Керамичке целине и друштвени контексти у раном средњем веку – осврт на примере из српске археологије*
Vesna Bikić, *Pottery Assemblages and Social Contexts in the Early Middle Ages*
– *Examples from Serbian Archaeology*
- 309 Милица Радишић, *Археолошки показатељи веза између словенских култура српској Подунавља и Велике Моравске*
Milica Radišić, *Archaeological Indications of Contacts between the Slavic Cultures of the Serbian Danube Region and Great Moravia*
- 329 Наташа Миладиновић-Радмиловић, *Појава анкилозирајуће спондилијиса, његова етиологија и могућности лечења у средњем веку*
Nataša Miladinović-Radmilović, *The Appearance of Ankylosing Spondylitis, its Aetiology and the Possibility of Treatment in the Middle Ages*
- 347 Немања Марковић, Јелена Булатовић, *Археозоолошке одлике средњовековној привређивања на примерима Тврђаве Рас, манастира Свугенице и Рудника*
Nemanja Marković, Jelena Bulatović, *Archaeozoological Aspects of Medieval Subsistence in the Fortress of Ras, Studenica Monastery and Rudnik*

Фотографија: Архива *Политике*
Photo: *Politika* Archive

Изрека каже: „Човек снује, а Бој одлучује“. Тако је и са књигом **Свети средњовековних утврђења, градова и манастира** – намера уредничтва и жеља приложника била је да она буде зборник радова у част Марка Поповића. Уз велико поштовање према његовим доприносима у сазнавању средњовековне прошлости Србије и очувању националне културне наслеђа, зборник је такође требало да покаже, како стручној јавности тако и самом Поповићу, а на начин уобичајен у научном свету, да његово дело представља истинску инспирацију истраживачима различитих дисциплина и генерација. Нажалости, пред крај рада на уобличавању публикације зашлекла нас је шужна вест о његовом одласку.

Овом књигом одајемо почаст великом археологу, колеги и пријатељу Марку Поповићу.

*The saying goes that man proposes, but God disposes, and it has proved to be true for the book **The World of Medieval Fortresses, Cities and Monasteries**. Its editors and contributors intended it as a festschrift to honour Marko Popović. With great appreciation for his many contributions to unravelling the medieval past of Serbia and preserving the national cultural heritage, it was also meant to show, to specialised publics and Marko Popović himself, in the form common in the academic world, how truly inspiring his exhaustive work has been to researchers from different disciplines and generations. To our deep regret, the sad news of his passing came just as this collection of essays was being put into final form.*

With this book, we pay homage to the great archaeologist, colleague and friend Marko Popović.

Омаж Марку Поповићу

У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА АРХЕОЛОГИЈА ДОЖИВЉАВА ПРЕПОРОД НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ, у некадашњој Југославији, па самим тим и у Србији. Након обимних ископавања у оквиру значајног пројекта изградње хидроелектране Ђердап, археолошка истраживања настављена су, између осталог, опсежним програмима заштите и очувања средњовековног културног наслеђа, од којих поједини трају практично до наших дана. Комплексни археолошки пројекти захтевали су људе „од формата” – истовремено добре организаторе ископавања и научно акрибичне истраживаче. Оба та знамена, али и много више од њих, била су садржана у личности археолога Марка Поповића. Дуже од педесет година он је био доминантна фигура српске археологије средњег века, са изузетно вредним резултатима на захтевном пољу изучавања, заштите и промоције културног наслеђа.

* * *

Марко Поповић је рођен 1944. године у Ужицу, а школовао се у Београду. На Филозофском факултету у Београду дипломирао је 1966. године, магистрирао 1971, а докторирао 1980. Професионалну каријеру започиње 1968. године у Заводу за заштиту споменика културе града Београда, за који остаје везан током целе своје каријере, како учешћем у реализацији низа конзерваторско-реставраторских пројеката на Београдској тврђави, тако и уређивањем његовог гласила *Наслеђе*, чији је и покретач. У Археолошки институт долази 1976. године и у њему остаје све до одласка у пензију 2011. године. Поред тога што је руководио бројним истраживачким пројектима, годинама је водио и научну политику те куће у својству председника Научног већа. Пензионисање није означило крај његове каријере. Многе велике послове урадио је у претходној деценији, при чему можемо истаћи импресивне резултате истраживања и конзервације Новог Брда, тим пре што су се ти радови одвијали у сложеном политичком амбијенту.

Научно усмерење Марка Поповића на археологију пуног и позног средњег века исказано је већ на самом почетку његовог професионалног ангажмана, где је с једнаком пажњом приступао истраживањима и фортификација и сакралних комплекса. Ипак, његов највећи, неисцрпан научни изазов било је проучавање утврђења и система одбране у српским земљама средњег века и на почетку новог доба – са Београдском тврђавом у средишту пажње. Био је један од оснивача и дугогодишњи руководилац Научноистраживачког центра за Београдску тврђаву при Археолошком институту, где је прикупљена огромна грађа и организована датотека старих планова и фотографија, као и документације археолошких истраживања и покретних археолошких налаза, која се односи не само на тврђаву већ и на историјско подручје града Београда.

Изузетан допринос остварио је у изучавању средњовековних утврђења Београда – од времена градње византијског кастела у 12. веку, доградње у време цара Душана и, нарочито, градитељске делатности деспота Стефана Лазаревића која осликава веома значајну етапу развоја српске средњовековне војне архитектуре. Проучавањем развоја фортификација и урбаног језгра Београда у каснијем периоду, између 16. и 18. века, подстакао је развој нововековне археологије у Србији, која је послужила као узор земљама у окружењу. Уз то, дотакао се и проблематике античког Сингидунума, с посебним освртом на преостале материјалне трагове у савременој урбаној матрици, при чему је покренуо и уређивао тематску едицију зборника радова *Сингидунум*, у којој су до сада изашла четири тома.

Више од двадесет година посветио је Марко Поповић истраживањима на подручју Рашке, Новог Пазара и Сјенице – централне области средњовековне Србије. У средишту његове пажње био је комплекс на Градини изнад Пазаришта – Трговишта, који је након укупних сазнања до којих се дошло препознат као Тврђава Рас – знаменито седиште првих Немањића. У наставку изучавања кључних проблема наше националне прошлости посветио се систематским истраживањима Градине у Врсеницама, на рубу Сјеничког поља. Ту је, осим остатака античког и палеовизантијског утврђења, откривен раносредњовековни културни хоризонт са веома значајним траговима утврђивања из 9. века и материјалном културом из времена уобличавања Србије. Резултате тих радова објавио је у детаљним, узорно састављеним монографијама. Обиман пратећи програм теренских рекогносцирања у читавој тој области, приликом којих је откривено више десетина а истражено преко двадесет касноантичких и рановизантијских утврђења, донео је сасвим ново виђење граничног подручја долине Рашке и Пештерске висоравни у доба сутона антике и у раном средњем веку, што је снажно утицало и на развој рановизантијске археологије код нас. У том кључу би требало споменути и истраживања утврде Светиње, по свој прилици Виминакиона 6. века.

Велики део опуса Марка Поповића обухвата проучавање фортификација и настанка урбаних насеби на – градова у српским земљама средњег века. Истраживањима тих проблема он је приступао темељно, повезујући исходе сопствених археолошких истраживања, анализе изворне историјске грађе и резултата ранијих истраживача, што се може видети у публикацијама о Ужичком граду, Магличу и најновијој о Новом Брду. Комплексност утврђених градова у вези је и с питањима која се тичу владарских и властеоских боравишта, њиховог просторног распореда и структуре. Компаративном анализом расположивих података о боравку првих Немањића у области Расе и сазнања о познијим дворovima крај ишчезлог језера на Косову и, доцније, у градовима Београду и Смедереву, успоставио је моделе резиденција средњовековних српских владара.

Други велики тематски круг у научном раду Марка Поповића чине истраживања сакралних комплекса – како манастирских целина тако и појединачних црквених здања. На основу резултата археолошких истраживања, његова проучавања била су усмерена на анализу и тумачење физичких структура, то јест архитектонских остатака објеката у манастирским комплексима и њихове функције у оквиру целине. Још као млад истраживач, крајем шездесетих година прошлог века, открио је и обелоданио црквене комплексе у Панику код Билеће и Св. Петра код Требиња, да би током свог радног века заокружио истраживања средњовековне Митрополије у Београду, Куманице на Лиму, цркве Св. Николе у Станичењу, катедрале града Новог Брда и Шудикове у Будимлји. Обавио је систематска археолошка истраживања комплекса манастира Студенице, која су омогућила целовит увид не само у настанак и развој тог знаменитог светилишта него и

у поједине аспекте живота његове монашке заједнице током средњег века. У склопу проучавања сакралне архитектуре истакли бисмо и његово бављење ктиторским гробовима. Уводна реч је кратка да би објединила све токове плодотворне научне мисли Марка Поповића, па стога овде само спомињемо да је оставио трага и на пољу сигилографије, а нарочито хералдике.

Важно је, међутим, нагласити да је Марко Поповић био археолог изузетно широке ерудиције и великог талента. Захваљујући томе он је утирао нове путеве научне спознаје, превазилазећи конвенционалне оквире чисто археолошке методологије. Уз беспрекорну теренску документацију, на којој је инсистирао, то се односи, с једне стране, на умешно коришћење старе картографске грађе у истраживањима, а, с друге, на архитектонске анализе за које је имао нарочитог дара. Разумевање архитектонског простора и „читање”, често скромних, теренских остатака здања, уз минуциозан стратиграфски приступ истраживањима, обезбедили су читав низ препознатљивих аксонометријских реконструкција којима обилују његове публикације. Веома образован и у сфери историје уметности, још за потребе свог магистарског рада извео је пионирску компаративну анализу археолошких налаза и њихових представа на фрескама у средњовековним црквама. Та веза ће нарочито добити на значају током деценија истраживања српске сакралне архитектуре. Интердисциплинарни приступ Марка Поповића подразумевао је и коришћење аерофотографија, израду стереофотограметријских планова великог формата и организовање геофизичких истраживања на Београдској тврђави још пре распада Југославије, када су такви екскурси представљали праву реткост у нашој археологији. Вреди истаћи и то да је подстакао рана археозоолошка истраживања налаза из Тврђаве Рас. Ипак се по добрим последицама истиче његов кључни утицај на увођење у праксу препознатљивог система обраде и изучавања археолошке керамике што се већ деценијама спроводи у Научноистраживачком центру за Београдску тврђаву.

Посебан значај археолошке делатности Марка Поповића јесте у томе што је своја истраживања по правилу крунисао садржајним публикацијама, често монографијама. Иако је већину радова написао самостално, није се либио коауторстава, у духу правог руководиоца, свесног потребе за тимским радом и интердисциплинарни приступом. Импазантна библиографија, одштампана у овом зборнику, упутиће заинтересованог читаоца на још много детаља његове плодне активности.

У својој пола столећа дугој каријери обављао је различите стручне и друштвене функције. Био је председник Српског археолошког друштва (1987–1990), председник Управног одбора Завода за заштиту споменика културе града Београда (до 2010) и председник Комисије за споменике од изузетног значаја и српска културна добра у иностранству при Министарству културе (2008–2013). Главни је уредник часописа *Наслеђе* и едиције *Синџидунум*, уредник је *Зборника Народног музеја* и члан редакције часописа *Саопштења*. Запажен допринос дао је као члан редакција *Новойазарској зборника* (1982–2007), *Стиаринара* (1997–2016) и посебних издања Археолошког института. Био је члан Одбора за историју Босне и Херцеговине САНУ.

За свој научни рад и укупан ангажман на очувању и презентацији српског културног наслеђа стекао је угледна признања. Добио је три пута Октобарску награду града Београда: 1974, 1976. (колеktivна) и 1983. године. Добитник је и Априлске награде града Београда 2005. године (са В. Бикић), затим награде града Ужица „С. Пенезић – Крцун” 1989. године и Награде града Новог Пазара 1985. године. У фебруару 2018. одликован је орденом Круне I степена, године 2019. уручена му је Велика повеља града Ужица, а у фебруару 2020. одликован је Сретењским орденом III степена за нарочите заслуге у области културе.

* * *

Марко Поповић словио је за посвећеног, енергичног и ауторитативног археолога, а његов захтеван карактер надалеко је познат. Војничка дисциплина и штедљивост ресурса, нарочито изражени у току теренских истраживања, а многим незамисливи како у оном а још више у овом времену, често су мамили осмехе његових сарадника. Сарадња с њим представљала је изазов свакојаке врсте, али у коначници резултат је увек био утемељен и неспоран. Неспорна је и његова несебична помоћ коју је пружао колегама у свакој ситуацији и под свим условима. С великим поносом и захвалношћу можемо да истакнемо да је Марко Поповић створио препознатљиву школу у оквиру Археолошког института. Доста рано у каријери постао је синоним за српску средњовековну археологију и узор многим колегама и у земљи и у окружењу, а то је – због широког знања, изузетне мотивације, ефикасности и изванредног истраживачког дара – остао и до данас.

Зборником који посвећујемо успомени на Марка Поповића одајемо почаст његовој непресушној истраживачкој радозналости.

Уредници

Homage to Marko Popović

THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY SAW A REVIVAL OF ARCHAEOLOGY IN THE WESTERN Balkans, the former Yugoslavia, and thus in Serbia. Large-scale rescue excavations ahead of the construction of the Djerdap hydroelectric power plant were followed by other archaeological projects, including extensive and, in some cases, still ongoing programmes of medieval cultural heritage protection and preservation. Complex archaeological projects required persons of high calibre, combining the qualities of a competent excavation leader and a scrupulous scholar. The archaeologist Marko Popović was both, and much more. For more than fifty years he was a dominant figure in Serbian medieval archaeology with exceptional achievements in the demanding area of the study, protection and promotion of cultural heritage.

* * *

Marko Popović was born in Užice in 1944 and educated in Belgrade, graduating from the Faculty of Philosophy in 1966, taking his master's degree in 1971 and his PhD in 1980. His professional career began in 1968 when he joined the Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade, remaining tied to it ever since through participating in a number of conservation-restoration projects for the Belgrade Fortress and as the initiator and editor of its journal *Nasledje/Heritage*. In 1976 he joined the Institute of Archaeology in Belgrade and remained its member until his retirement in 2011, directing a number of the Institute's research projects and steering its research policy in his capacity as chairman of its Scholarly Council. But retirement was by no means the end of his working days. During the past decade he accomplished much important work, notably the project of the excavation and conservation of Novo Brdo, all the more impressive for its results because it was carried out in complicated political circumstances.

Marko Popović had been focused on the archaeology of the Central and Late Middle Ages from the very beginning of his career, dividing his research attention equally between fortifications and religious complexes. But what remained his biggest and inexhaustible challenge was the study of military architecture and defence systems in the Serbian lands in the medieval and early modern periods – with the Belgrade Fortress at its centre. He was one of the founders and long-standing director of the Institute of Archaeology's Research Centre for the Belgrade Fortress, which has accumulated vast documentation and set up a database of old plans and photographs concerning not only the Fortress but also the whole historic area of Belgrade. He made an exceptional contribution to the study of Belgrade's medieval fortifications – from the twelfth-century Byzantine castellum and the additions built under Emperor Stefan Dušan to, especially, the fifteenth-century building activity of Despot

Stefan Lazarević which marks a particularly important stage in the development of medieval Serbian military architecture. His research on the development of the defences and urban core of Belgrade in a later period, between the sixteenth and eighteenth centuries, encouraged the development of the archaeology of the modern era in Serbia, setting a model followed in neighbouring countries. His research interests included the period of Roman Singidunum as well, focusing especially on its surviving traces in the contemporary urban fabric. He initiated and edited a collective series on the subject, *Singidunum*, consisting of four volumes to date.

Marko Popović devoted more than twenty years of research to the region of Raška, Novi Pazar and Sjenica – the core area of medieval Serbia. His focus was on the complex at Gradina above Pazarište (Trgovište), now identified as the Ras Fortress, the illustrious seat of the first rulers of the Nemanjić dynasty. Continuing his research on important issues of the national past, he embarked on the systematic excavation of the site of Gradina in Vrsenice, at the edge of Sjeničko Polje. Apart from the remains of a Roman and Early Byzantine fortress, the site yielded an early-medieval cultural horizon with significant vestiges of ninth-century fortification and the material culture from the period of the crystallisation of a Serbian polity. These excavations produced an exemplary monographic study. An extensive project of field survey of the whole area, which discovered several dozen and investigated more than twenty late-antique forts produced a very different picture of the border area of the Raška Valley and Pešter Plateau in the period of the decline of late antiquity and in the Early Middle Ages, strongly influencing the development of Early Byzantine archaeology in Serbia. To be mentioned in the same context is the excavation of the fort on the site of Svetinja, most likely identifiable as sixth-century Viminakion.

A good part of Marko Popović's work was concerned with the study of fortifications and the genesis of fortified urban settlements in the medieval Serbian lands. His approach was always thorough, drawing on the results of his own archaeological investigations, rigorous scrutiny of surviving written sources and the work of earlier researchers, as can be seen from the books on the fortresses/castles of Užice, Maglič, and the latest, Novo Brdo. The issue of fortified urban settlements is closely tied to the issue of royal and aristocratic residences, including their layout and structure. Based on a comparative analysis of the available information about the early Nemanjić rulers residing in the Ras area and the discoveries about the later royal residences by a now-vanished lake in Kosovo and, later still, in the cities of Belgrade and Smederevo, he established the patterns of medieval Serbian rulers' residences.

Another important set of topics addressed by Marko Popović concerned sacral complexes, both monastic enclosures and individual church buildings. Basing his research on the archaeological evidence, he focused on the analysis and interpretation of physical structures, i.e., structural remains, within monastic complexes and their original function. Even as a young archaeologist, in the late 1960s, Marko Popović discovered and draw attention to the sacral complexes in Panik near Bileća and St Peter's near Trebinje, wrapping up in the course of his career the exploration of the medieval complex of the metropolitan church in Belgrade, Kumanica on the Lim, the church of St Nicholas in Staničenje, the cathedral of the city of Novo Brdo and Šudikova in Budimlja. His systematic archaeological investigation of the monastery of Studenica has made it possible to create a comprehensive picture of the origin and development of this illustrious religious house, and of some aspects of the everyday life of the monastic community in the Middle Ages. His work on religious architecture also included topics such as the tombs of the founders of churches or monasteries. This short introductory text cannot possibly

cover all areas of Marko Popović's wide-ranging scholarly work, but it should be noted that he also made a contribution in the field of sigillography and, especially, heraldry.

Owing to his exceptionally broad erudition and archaeological talent Marko Popović was able to open new avenues of research, going beyond the boundaries of conventional archaeological method. Apart from impeccably kept excavation records, on which he always insisted, this involved the competent use of historic cartographic sources, and the analysis of structural remains, which was one of his fortes. His understanding of architectural space and skilful reading of frequently meagre structural remains, combined with a meticulous stratigraphic approach, resulted in many axonometric reconstructions typically enriching his texts. Comprehensively knowledgeable about art history as well, even his master's thesis offered a pioneering comparative analysis of archaeological remains and their visual representations in frescoes in medieval churches, establishing a link that would prove its importance particularly in the flourishing decades of the study of medieval Serbian religious architecture. Marko Popović's interdisciplinary approach involved the use of aerial photography, large-format stereophotogrammetric plans and geophysical surveys in the Belgrade Fortress area even before the disintegration of Yugoslavia, when such techniques were still a rarity in the country's archaeology. It should also be noted that he gave impetus to early archaeozoological studies of the finds from the Ras Fortress. But the part of his legacy that stands out for its beneficial impact is that he was instrumental in introducing the distinctive system of processing and studying archaeological pottery that has for decades now been standard practice at the Research Centre for the Belgrade Fortress.

A particularly important aspect of Marko Popović's archaeological work was that he as a rule crowned his research by publication, frequently in the form of insightful monographs. Although the sole author in most cases, he was never ill-disposed towards co-authorship, being aware, as a true leader, of the necessity of teamwork and interdisciplinarity. His impressive bibliography, provided in this volume, will introduce the interested reader to his fruitful archaeological work in more detail.

In his fifty-year-long career Marko Popović held various professional and social positions. He served as president of the Serbian Archaeological Society (1987–1990), president of the Managing Board of the Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade (until 2010) and chaired the Ministry of Culture's Committee on Monuments of Outstanding Importance and Serbian Cultural Assets Abroad (2008–2013). At the time of death, he was editor-in-chief of the journal *Heritage* and the *Singidunum* series, editor of the annual of the National Museum in Belgrade, *Zbornik Narodnog Muzeja*, member of the editorial board of the journal *Saopštenja/Communications*, and member of the Committee on the History of Bosnia and Herzegovina of the Serbian Academy of Sciences and Arts. He also made a considerable contribution in his capacity as member of the editorial board of the journals *Novopazarski Zbornik* (1982–2007) and *Starinar* (1997–2016), and of the Monographs series of the Institute of Archaeology.

His scholarly work and overall achievement in the preservation and presentation of the Serbian cultural heritage earned him prestigious awards. He was a three-time recipient of the October Award of the City of Belgrade: 1974, 1976 (collective) and 1983; of the 2005 April Award of the City of Belgrade (with Vesna Bikić); of the 1989 S. Penezić Krcun Award of the City of Užice; and the 1985 Award of the City of Novi Pazar. In February 2018 he was awarded the Order of the Crown 1st Class, and in 2019 the Order of Sretenje 3rd Class for Distinguished Contributions in Culture.

* * *

Marko Popović was reputed to be a dedicated, energetic and authoritative archaeologist, and his demanding nature preceded him. Unconceivable to many in earlier times and even more so today, his iron work discipline and careful management of resources, which could best be seen during fieldwork, often brought a smile to the faces of his colleagues. Working with him was a challenge in many ways but, at the end of the day, the results were always there, well founded and indisputable. And he generously shared his knowledge and assisted his colleagues in all situations and under all circumstances. It is with great pride and gratitude that we can say that Marko Popović created a recognisable school within the Institute of Archaeology. Quite early in his career he became a synonym for Serbian medieval archaeology, and a role model for many colleagues both in the country and in the region. And he remained one by virtue of his broad knowledge, exceptional motivation, efficiency and outstanding research talent.

With this volume dedicated to Marko Popović we pay homage to his insatiable spirit of inquiry.

Editors

Гроб коња из Виминацијума и копља облика трске

Иван БУГАРСКИ

Археолошки институт, Београд

Поред тога што заслужено слови за једног од најплоднијих српских археолога средњег и новог века, Марко Поповић је истраживао и епохе које су претходиле главном пољу његових научних интересовања. Тема овог прилога ослања се на широко цитиране исходе ископавања рановизантијског Виминацијума.¹ Пошто су нови резултати оповргли претпоставку да се рановизантијско средиште налазило под Малим градом средњовековног Браничева,² место Виминакиона је по свему судећи представљала управо утврда Светиња коју је Поповић истраживао.³ Њена федератска посада користила је најпознију градску некрополу, Ланце (Viminacium III),⁴ а последњем хоризонту живота некадашње провинцијске престонице, тј. крају 6. и почетку 7. века, припадају и поједини најамнички гробови са осталих гробаља Виминацијума.

Овом приликом биће обрађен гробни налаз са необјављене некрополе Пећине, јужно од града, у којој је откривено више хиљада гробова, углавном

¹ М. Поповић, *Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму*, Старице XXXVIII/1987 (1988) 1–37; Г. Милошевић, *Рановизантијска архитектура на Светињи у Косилоцу*, Старице XXXVIII/1987 (1988) 39–58.

² Д. Спасић-Ђурић, *Белешка о новим истраживањима византијског Браничева*, у: *Процеси византинизације и српска археологија. Византијско наслеђе и српска уметност I*, ур. В. Бикић, Београд 2016, 109–115.

³ V. Ivanišević, *Late Antique cities and their environment in Northern Illyricum*, in: *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land, Leben im Byzantinischen Reich*, Hrsg. F. Daim, J. Drauschke, Mainz 2016, 91–92.

⁴ V. Ivanišević, M. Kazanski, A. Mastukova, *Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations*, Paris 2006, 12, 135; I. Bugarski, V. Ivanišević, *Sixth-Century Foederati from the Upper Moesian Limes: Weapons in a Social Context*, in: *Vivere militare est, From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, Vol. I, eds S. Golubović, N. Mrđić, Belgrade 2018, 304, 306, 320–321.

Сл. 1. Виминацијум, Пећине, сонда 395, гроб коња
(Документација Археолошког института)

Fig. 1. Viminacium, Pećine, sounding 395, horse grave
(Documentation of the Institute of Archaeology, Belgrade)

скелетно сахрањених покојника.⁵ Реч је о покопу коња из сонде 395, са занимљивим инвентаром у којем се издваја врх копља (сл. 1). Из расположиве документације није сасвим јасно о каквој целини је реч. Коњ је био сахрањен у оријентацији југоисток–северозапад, на левом боку, са згрченим предњим и савијеним задњим ногама. Претпостављено је да је био покривен, јер су се у зони скелета јасно уочавали трагови беле боје, вероватно од неке органске материје. У губици су затечене жвале, на лобањи апликације од сребрног лима, свакако од орме, а код задњих ногу били су нађени разводник ремена и фрагментована коштана игла. Близу копита било је копље. Сахрана је била изведена изнад зиданог касноантичког гроба Г-4901. Уз скелет коња, забележен је и скелет пса западно од њега, на удаљености од око 0,40 m. Положен на леђа са савијеним предњим ногама, пас је био упопан над касноантичким гробом Г-4922, у просеку око 15 cm дубље од коња (сл. 2).⁶

Премда су врх копља и украси орме приликом каталожке обраде датовани у 4. век,⁷ они су доста познији и пружају могућности тумачења ширих феномена, од којих се намеће питање порекла овог типа оружја, о чему се доста расправљало. Копље је гвоздено, ковано, издуженог сечива са профилисаним централним бридом и коничним тулцем затворених крајева. Тулац је оивичен таушираним бронзаним прстеновима који су наглашени фино изведеним канелурама. На доњи прстен аплицирана је правоугаона ушица, могуће за качење неке ознаке. Копље је дугачко 32 cm, дужина сечива је 18 cm а највећа ширина 2,9 cm, пречник тулца код отвора је 3,5 cm, а његова дужина, мерена испод горњег украсног прстена, износи 10,4 cm (сл. 3/1; 4).⁸

Типолошки, наш налаз спада у старински названу, ширу групу копаља облика трске (*reed-shaped spearheads*). Тај опис сам по себи није довољно прецизан: одређеније је одређење у тип *Szent-Endre* по класификацији Урсуле Кох.⁹ У новије време,

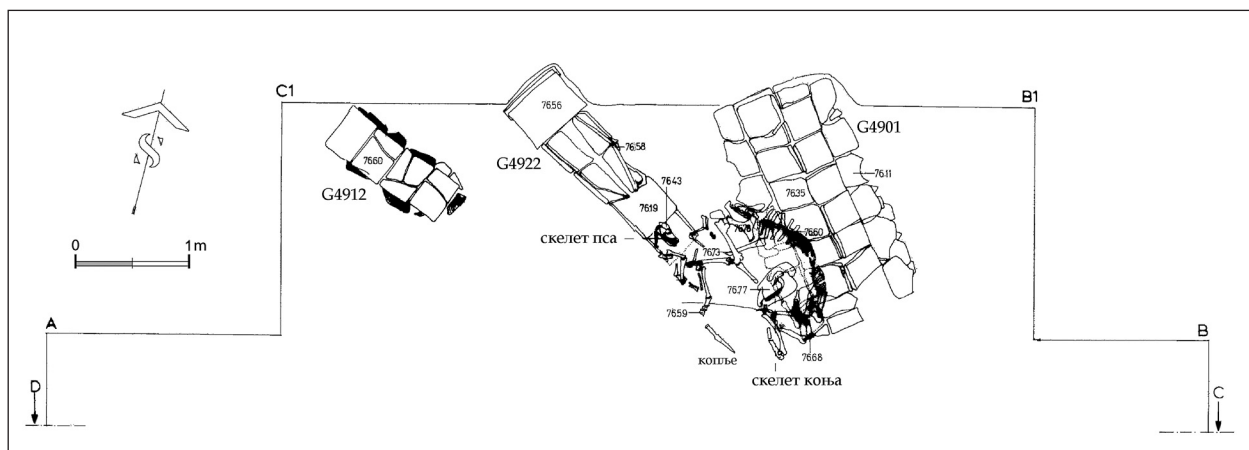
⁵ М. Korać, Ž. Mikić, *Antropološka kolekcija Viminacium I: Nekropola Pećine*, Beograd 2014, 12–15.

⁶ Viminacium, Pećine, 02. 07. 1986, dnevnik 3224–3325, skica 1561: Документација Археолошког института. Налази се чувају у Народном музеју у Пожаревцу.

⁷ Д. Спасић-Ђурић, *Град Виминацијум*, Пожаревац 2015, 154, 161, кат. бр. 20, 41.

⁸ Viminacium, Pećine, С 11994: Документација Археолошког института; Д. Спасић-Ђурић, *Град Виминацијум*, 154, кат. бр. 20.

⁹ U. Koch, *Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Regensburg*, Berlin 1968, 89–90.

Сл. 2. Виминацијум, Пећине, сонда 395, гроб коња

(Viminacium, Pećine, skica 1561/1986: Документација Археолошког института)

Fig. 2. Viminacium, Pećine, sounding 395, horse grave

(Viminacium, Pećine, sketch 1561/1986: Documentation of the Institute of Archaeology, Belgrade)

мађарски специјалиста Гергељ Чики посветио је доста пажње таквим комадима у својој обимној монографији о аварском офанзивном наоружању, при чему би наш примерак условно могао да се повеже с његовим типом P.I.A, у који је убројан 21 раноаварски налаз. Копља тог типа групишу се у источној Трансданубији и обично се тумаче као најранија у аварској употреби; сродни налази из германског окружења такође се датирају у крај 6. и прву трећину 7. века.¹⁰

Једино је копље из Сентандреје, које је својевремено именовало тип, нађено у гробној целини са новцем (сл. 5).¹¹ Међутим, тај излизани тремисис цара Јустина II, у комбинацији с познијим накитом, заправо не пружа упориште за датовање.¹² Стога налаз из Сентандреје не представља, како је

то сматрала Ева Гарам, азијски прототип раноаварских копаља. Према том концепту, нешто познији примерци, прављени у Карпатској котлини, били су истог облика али лошије израде, док су њихова сечива с временом постајала дужа и лакша.¹³

Махом добра очуваност тих копаља, као и раноаварских узенгија, често се приписује управо квалитету израде, тј. примени техника ковања у калупу или ливења гвожђа, односно секундарном горењу. Уз (каткад исконструисане) контексте, таквим оценама се подупире став да су налази азијског порекла. На технолошка питања, ипак, могу да одговоре једино металографске анализе, којима је било подвргнуто само једно копље из ове групе: испоставило се да је оно било израђено на уобичајен начин, ковањем из ингота.¹⁴

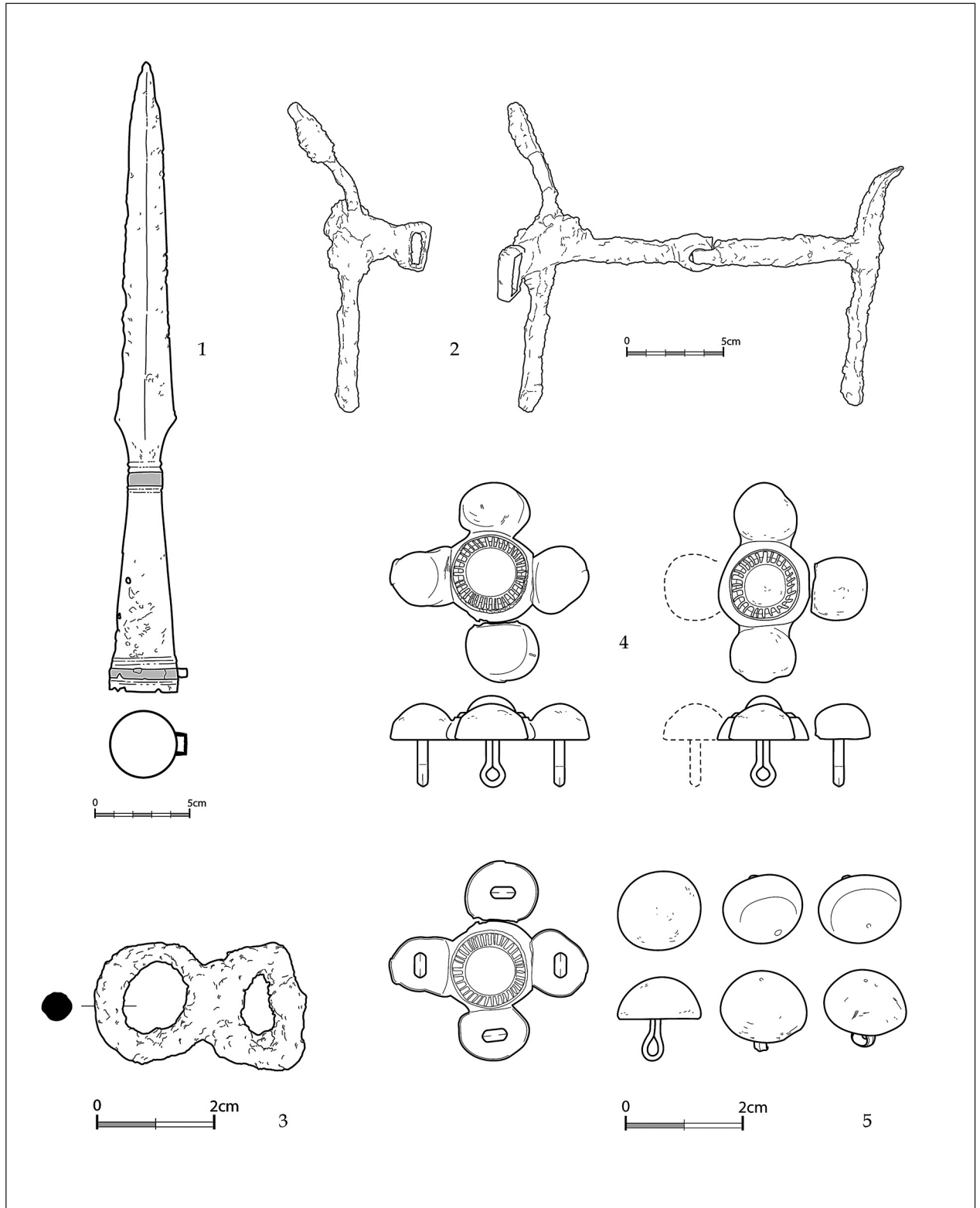
¹⁰ G. Csiky, *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology*, Leiden – Boston 2015, 70–73.

¹¹ É. Garam, *Die münzdatierten Gräber der Awarenzeit*, im: *Awarenforschungen 1*, Hrsg. F. Daim, Wien 1992, 139, Taf. 11, 12; cf. G. Csiky, *Avar-Age Polearms and Edged Weapons*, 75.

¹² F. Curta, *The earliest Avar-age stirrups, or the 'stirrup controversy' revisited*, in: *The Other Europe in the Middle Ages, Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*, ed. F. Curta, Leiden – Boston 2008, 304–305; V. Ivanišević, I. Bugarski, *Les étriers byzantins: la documentation du Balkan central*, dans: *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales, Actes des Journées d'étude internationales organisées par l'UMR 7044 (Etude des civilisations de l'Antiquité)*, Strasbourg, 6–7 novembre 2009, dir. S. Lazaris, Turnhout 2012, 136.

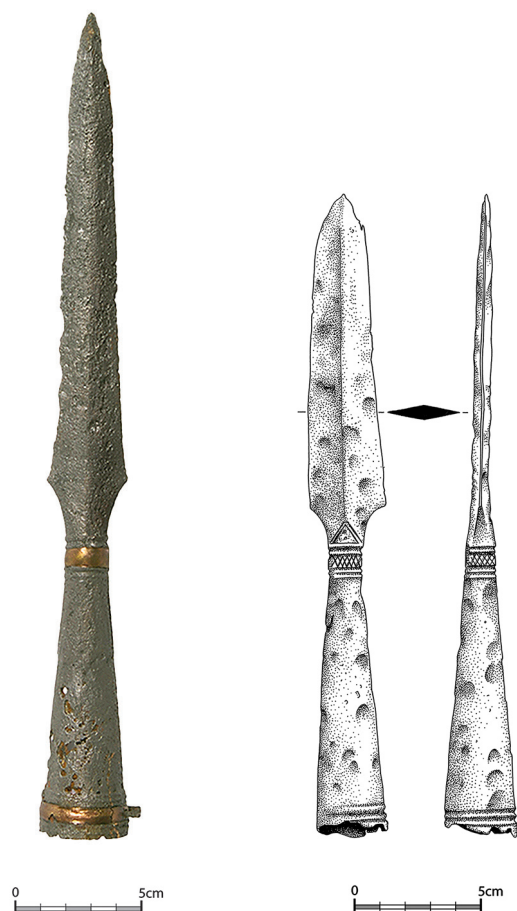
¹³ É. Garam, *Die münzdatierten Gräber*, 158.

¹⁴ G. Csiky, *Avar-Age Polearms and Edged Weapons*, 294–296.

Сл. 3. Налази из гроба коња
(цртеж: А. Суботић)

Fig. 3. Finds from the horse grave
(drawing by A. Subotić)

Сл. 4. Копље из гроба коња
(према: Д. Спасић-Ђурић, *Град Виминацијум*, 154, кат. бр. 20)

Fig. 4. Spearhead from the horse grave
(after: Д. Спасић-Ђурић, *Град Виминацијум*, 154, кат. бр. 20)

Сл. 5. Копље из Сентандреје
(према: Ђ. Garam, *Die münzdatierten Gräber*, Taf. 11/9)

Fig. 5. Spearhead from Szentendre
(after: Ђ. Garam, *Die münzdatierten Gräber*, Taf. 11/9)

Сечива облика трске нису забележена у Азији, али је број тамошњих налаза копаља из раног средњег века и иначе веома мали. С друге стране, чињеница да се одговарајуће оружје често појављује у комбинацији с препознатљивим раноаварским узенгијама, које су несумњиво азијског порекла, макар начелно дозвољава претпоставку о истом извору оружја типа Р.І.А.¹⁵ Меровиншки налази раније су се по правилу тумачили као увезени аварски производи – отуд и типолошко одређење по Урсули Кох – али је Ута фон Фриден веровала да Авари нису

владали тако високим технолошким знањем, па их је тумачила као византијске израђевине.¹⁶ Фон Фриден није остала усамљена на том становишту, али је примећено да, у недостатку налаза са Балкана или из Анадолије, теза о византијском пореклу још није потврђена.¹⁷ Ипак, макар из начелних разлога и овде ваља задржати опрез: тако се, пре него што је дошло до бројних и веома речитих налаза на рановизантијском Балкану, сматрало да су чувени шлемови типа *Baldenheim* германског порекла.¹⁸ На тлу Византије је и иначе забележено знатно мање

¹⁵ I. Bugarski, *Kronika – Chronicle: Gergely Csiky, "Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology, East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450"*, vol. 32, Brill, Leiden – Boston 2015, 529 pp, Acta Militaria Mediaevalia XII (2016) 287.

¹⁶ U. von Freeden, *Awarische Funde in Süddeutschland?*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 38 (1991) 620–623.

¹⁷ G. Csiky, *Avar-Age Polearms and Edged Weapons*, 333–334; I. Bugarski, *Kronika – Chronicle: Gergely Csiky*, 287.

¹⁸ M. Vogt, *Spangenhelme – Baldenheim und verwandte Typen*, Mainz 2006; B. Bavant, *Fragments de casques de type Baldenheim trouvés à Caričin Grad*, Mélanges de l'École française de Rome, Moyen Âge 120/2 (2008) 327–353.

оружја него у окружењу, пре свега зато што су се Ромеји, за разлику од Германа или Авара, најчешће сахрањивали ненаоружани.¹⁹

Насупрот томе, копља налик на наше сразмерно често су налажена у коњаничким гробовима и гробовима коња, па су тумачена као оружје аварске коњице. Ипак, иако су због своје препознатљивости оцењени као један од најубичајенијих раноаварских типова,²⁰ налази типа Р.І.А заправо чине тек око 5% свих копаља из тог корпуса. Уз то, укупно 21 раноаварски налаз представља знатно мању збирку од 85 сродних копаља из меровиншког окружења у Немачкој и Италији.²¹ Оружје из Виминацијума пак први је такав објављен налаз са византијског Балкана: спомињу се још два сродна копља из североисточне Бугарске која се чувају у приватној колекцији у Варни,²² док прилично лоше илустровани налази из оставе пољопривредног алата и рановизантијског оружја из Асеновграда код Пловдива²³ имају мање сличности са типом Р.І.А.

Треба истаћи да, поред велике формалне сличности, примерак из Виминацијума показује и одређене разлике у односу на копља тог типа. Најпре, на нашем комаду није наглашен прелаз из тулца у сечиво (*connecting chap*), чија профилација представља једну од основних типолошких особености одговарајућих раноаварских копаља. Уз то, на местима на тулцу која се најчешће украшавају тракама с решет-

кастим мотивом наш налаз има два тауширана бронзана прстена. Код већине копаља типа Р.І.А сечиво и тулац су једнаке дужине, мада има и налаза чије је сечиво дуже, налик нашем примерку. Важнија је разлика у укупној дужини налаза: док се дужина копаља у Карпатској котлини креће између 18 cm и 25 cm,²⁴ или пак 19,1–28,2 cm,²⁵ налаз из Виминацијума је дугачак 32 cm. Према својој дужини и ненаглашеном прелазу из тулца у сечиво наш комад више подсећа на сродна меровиншка копља, чији је тулац, пак, често остајао неукрашен.²⁶ Ако се има то у виду, копље из Виминацијума би могло да се сагледава или као локална, тј. ромејска варијанта типа Р.І.А, односно *Szent-Endre*, или као увезено или донесено германско оружје, што ће бити рашчлањено у наставку рада.

За процену значаја нашег копља у расправи о пореклу облика битно је размотрити и контекст налаза. На основу документације и дневничке забелешке тешко је рећи да ли је био у питању заједнички покоп коња и пса – иако ретке, сахране паса са коњаницима и/или коњима су познате са германских, аварских и бугарских гробаља.²⁷ Сахране самих коња биле су најпре тумачене као јасно номадско, тј. аварско обележје, или пак као обичај који су Гепиди у Трансилванији преузели од Авара, мада су утврђени и примери из јасног германског, меровиншког окружења.²⁸ На некрополи Пећине истражен је ба-

¹⁹ J. Haldon, *Some Aspects of Early Byzantine Arms and Armour*, in: *A Companion to Medieval Arms and Armour*, ed. D. Nicolle, Woodbridge 2002, 65; G. Csiky, *Avar-Age Polearms and Edged Weapons*, 326; cf. D. Quast, *Einige alte und neue Waffenfunde aus dem frühbyzantinischen Reich*, in: *Thesaurus avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam*, ed. T. Vida, Budapest 2012, 351–370; S. Petković, I. Bugarski, N. Miladinović-Radmilović, *A Non-Wandering Soldier's Grave? The Seventh-Century Burial in Davidovac (Southern Serbia)*, in: *GrenzÜbergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau. Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum*, Ruma, 4.–7.11.2015, Hrsg. I. Bugarski, O. Heinrich-Tamáská, V. Ivanišević, D. Syrbe, Remshalden 2016, 247–272.

²⁰ Cf. A. Dobos, *Notes on the weapons and weapon depositions from cemetery 3 at Bratei (Sibiu County, Romania)*, *Transylvanian Review* XXIII/2 (2015) 216.

²¹ G. Csiky, *Inner Asian or Byzantine? Lanceheads from Merovingian Cemeteries: A View from the Carpathian Basin*, in: *Zwischen Byzanz und der Steppe: archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*, Hrsg. Á. Bollók, G. Csiky, T. Vida, Budapest 2016, 212, 214.

²² *Ibid.*, n. 37.

²³ D. Quast, *Einige alte und neue Waffenfunde*, 363, Abb. 10.

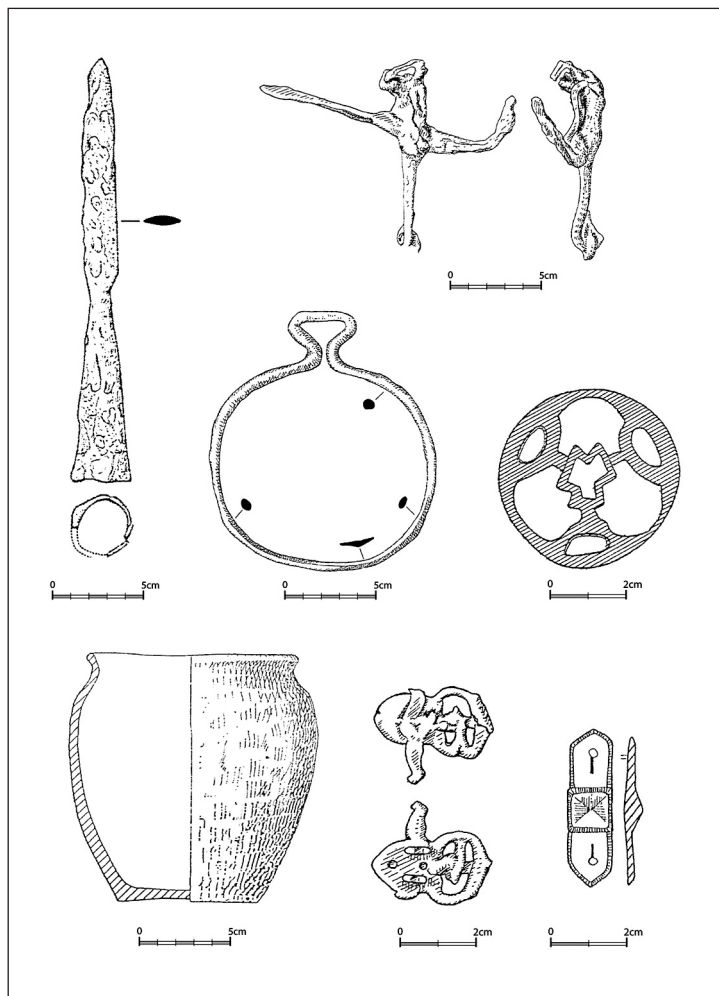
²⁴ G. Csiky, *Avar-Age Polearms and Edged Weapons*, 71, n. 20, fig. 14; cf. *Idem*, *A metrical approach in the study of Avar-age polearms*, in: *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*, ed. C. Cosma, Cluj-Napoca 2015, 177–214.

²⁵ *Idem*, *Inner Asian or Byzantine?*, 212.

²⁶ Cf. *Ibid.*, 216, 218.

²⁷ Уп. И. Бугарски, *Некрополе из доба антике и раној средњеј века на локалитету Чук*, Београд 2009, 82–83, нап. 16.

²⁸ A. Dobos, *Notes on the weapons*, 219–220.

Сл. 6. Инвентар гроба 278
са некрополе Братеи 3

(према: A. Dobos, *Weapons and weapon depositions*,
fig. 12)

Fig. 6. Inventory of grave 278 at Bratei 3
(after: A. Dobos, *Weapons and weapon depositions*,
fig. 12)

рем још један гроб коња, али он не припада временском оквиру овог рада.²⁹

Најсличнија гробна целина потиче из некрополе Братеи 3 (Bratei 3). У гробу 278, у којем је сахрањен коњ, нађене су и жвале налик нашим, узенгија и керамичка посуда, али и неукрашено копље облика трске, приписано типу 18b2 налаза са некрополе – *einfache Lanzen spitzen mit schmalem Blatt* (сл. 6).³⁰ Ово важно гробље припада групи налазишта *Band-Vereşmort*, тј. позним некрополама на редове у Тран-

силванији. Иако археолози већ деценијама покушавају да рашчитају етничку структуру тог простора у доба ране аварске превласти и издвоје германску/гепидску компоненту, целине попут гроба 278 се и у новијим радовима приписују „аварској традицији“,³¹ па је чак оцењено да та сахрана „у потпуности коинцидира са аварским обичајима“.³²

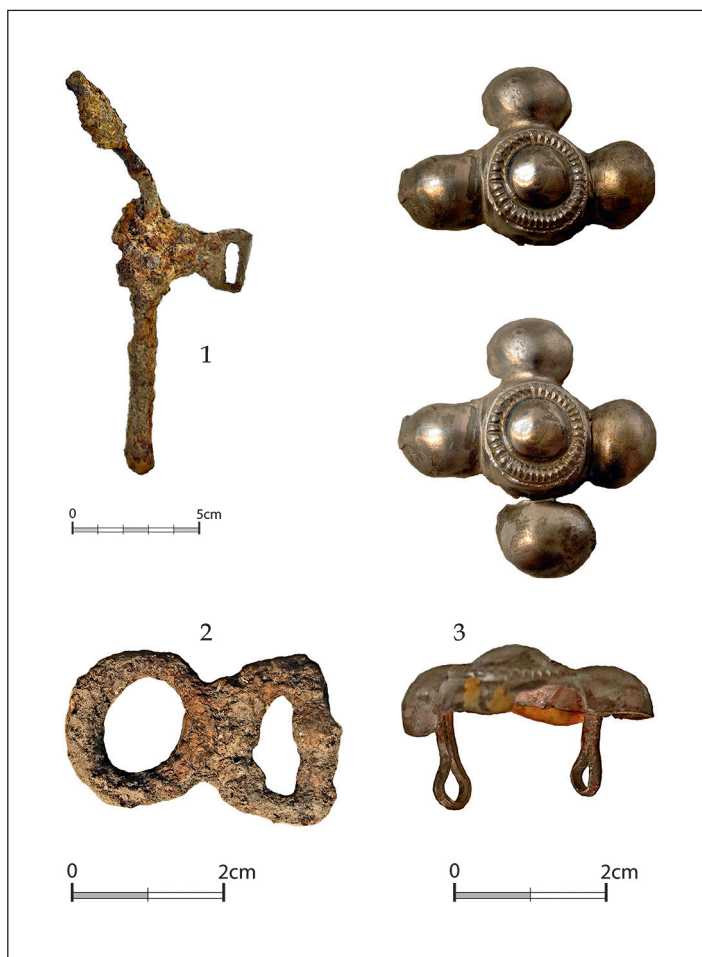
Аварско одређење сахране коња (и пса ?) на некрополи Пећине може да има само теоретску вредност, јер других аварских налаза у Виминачијуму

²⁹ Viminacium, Pećine, 25. 05. 1978, dnevnik 83–84, G 100, C 78: Документација Археолошког института.

³⁰ L. Bârzu, *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen, Das Gräberfeld Nr. 3 von Bratei*, Cluj-Napoca – Bistrița 2010, 121–122, 264–265, Abb. 288, Taf. 48.

³¹ A. Dobos, *Weapons and weapon depositions in the late row-grave cemeteries in Transylvania*, in: *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*, ed. C. Cosma, Cluj-Napoca 2015, 80, fig. 12.

³² E. Gáll, *The Avar conquest and what followed. Some ideas on the process of 'Avarisation' of Transylvanian Basin (6th–7th centuries)*, in: *Archäologische Beiträge Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*, Hrsg. S. Cociş, Cluj-Napoca 2014, 305.

Сл. 7. Налази коњаничке опреме и орме из гроба коња (фотографије: В. Иванишевић, Д. Спасић-Ђурић)
Fig. 7. Pieces of horse-riding equipment and harness from the horse grave (photographs by V. Ivanišević, D. Spasić-Đurić)

нема. С друге стране, позно присуство Германа веома је добро документовано.³³ Гергељ Чики је проценио да су германски најамници на Балкану вероватно били опремљени сопственим оружјем:³⁴ подробнијом анализом је утврђено да су они користили своје мачеве и, могуће, копља, док су комаде одбрамбене опреме углавном добијали из државних арсенала.³⁵ Као што је добро познато, производња оружја и оклопа у Византији се одвијала у царским фабрикама све до времена цара Ираклија

(610–641),³⁶ па познати налази ламеларних оклопа са Светиње, намењени германској посади која је крајем 6. века бранила то упориште на бурној граници, засигурно нису били произведени у малој ковачници у којој су нађени.³⁷

Из истог разлога мало је вероватно и то да наш налаз представља локални производ, тако да он не доказује ромејску продукцију копаља облика трске. Та сечива, дакле, по свему судећи не подупиру општи утисак Џона Халдона да су Авари преузели ро-

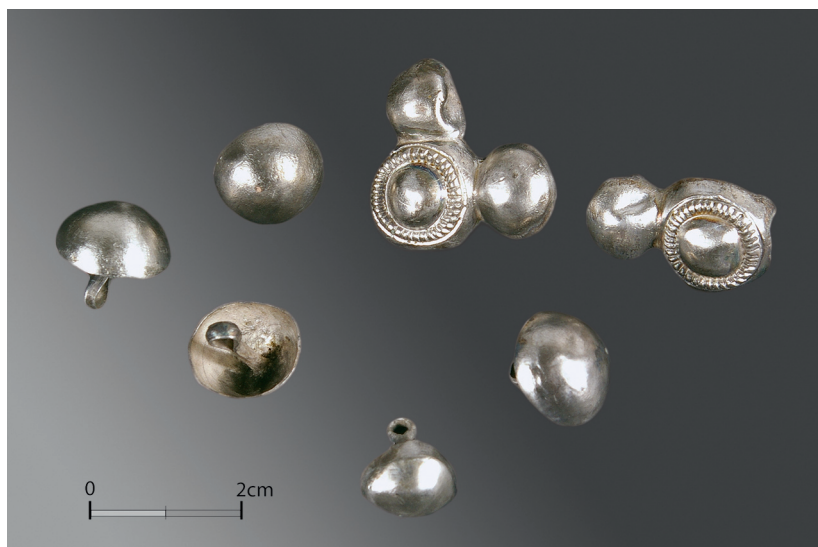
³³ М. Поповић, *Светиња*; V. Ivanišević, M. Kazanski, A. Mastykova, *Les nécropoles de Viminacium*, 135–136; I. Bugarski, V. Ivanišević, *Sixth-Century Foederati*, 304, 306, 320–321.

³⁴ G. Csiky, *Avar-Age Polearms and Edged Weapons*, 327.

³⁵ I. Bugarski, V. Ivanišević, *Sixth-Century Foederati*, 312–313.

³⁶ G. Theotokis, *Military Technology: Production and Use of Weapons*, in: *A Companion to the Byzantine Culture of War*, ca. 300–1204, ed. Y. Stouraitis, Leiden – Boston 2018, 446.

³⁷ I. Bugarski, *A Contribution to the Study of Lamellar Armours*, *Starinar* LV/2005 (2006) 174–175; cf. D. Glad, *L'état central et le ravitaillement des garnisons frontalières (284–641 AP. J.-C.)*, *Starinar* LIX/2009 (2010) 184.

Сл. 8. Окови орме из гроба коња
(према: Д. Спасић-Ђурић,
Град Виминацијум, 161, кат. бр. 41)

Fig. 8. Horse-harness fittings
from the horse grave
(after: Д. Спасић-Ђурић,
Град Виминацијум, 161, кат. бр. 41)

мејске облике копаља.³⁸ Гергел Чики је доказао да копља типа P.I.A чине јасно одређен тип, без изразитих паралела ван Карпатске котлине, док сродна мервиншка копља с њима деле само једну, мада суштински битну сличност – облик. Тиме је искључена могућност њиховог заједничког радионичког порекла.³⁹

Као што је то чест случај с другим врстама наоружања, испоставља се да су слични облици копаља истовремено коришћени у различитим раносредњовековним војскама: о источним утицајима на ромејску војску обавештени смо и из писаних извора. Слично је било и са коњаничком опремом.⁴⁰ Псалије жвала са проширеним крајевима, налик на примерак из Виминацијума, познате су из германских гробова, али и из Царичиног града, где су приписане форми 3,⁴¹ док су једноставни гвоздени разводници општеприсутни (сл. 3/3; 7/2), као и коштане

игле.⁴² Исказна вредност игле је још мања јер су такви предмети крајње неуобичајени у контекстима попут гроба коња, па је врло могуће да је налаз припадао некој старијој, разрушеној целини.

Од извесне користи у нашим разматрањима могу да буду налази окова орме од сребрног лима, који припадају двама групама (сл. 8). Осим четири једноставна калотаста дугмета с петљом за пришивање, пречника 1 cm (сл. 3/5), нађена су и два фрагментована окова отиснута матрицом. Изворни облик ових налаза није сасвим јасан, али се чини да је реч о предметима крстасте форме која је била изведена од пет калота, при чему је средишња била истакнута нарежканим украсом. Крак „крста”, нанизан од три калоте, био би дужине око 3,5 cm (сл. 3/4; 7/3).⁴³ Док је одговарајућа дугмад честа у германским контекстима,⁴⁴ окови од крстолико распоређених калота чине знатно малобројнију групу налаза.

³⁸ J. Haldon, *Some Aspects of Early Byzantine Arms and Armour*, 79.

³⁹ G. Csiky, *Inner Asian or Byzantine?*, 216, 218.

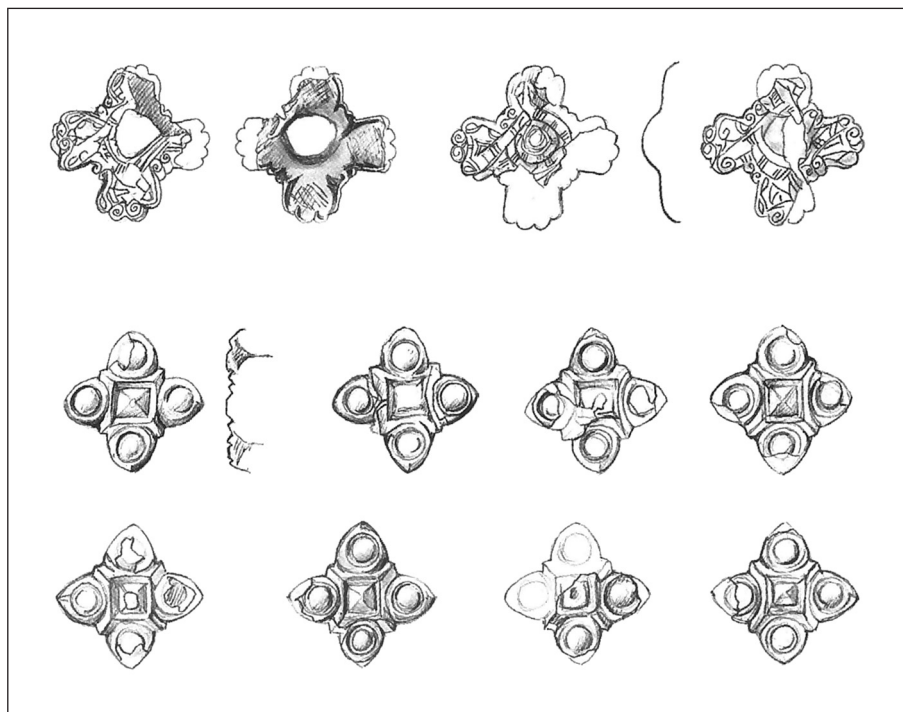
⁴⁰ Cf. *Maurice's Strategikon*, transl. G. T. Dennis, Philadelphia 1984, 13, 30.

⁴¹ B. Bavant, *Mors de chevaux d'époque protobyzantine: L'exemple de Caričin Grad*, dans: *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales*, Actes des journées d'étude internationales organisées par l'UMR 7044 (Étude des civilisations de l'Antiquité), Strasbourg, 6–7 novembre 2009, dir. S. Lazaris, Turnhout 2012, 145–146, fig. 10b.

⁴² *Viminacium*, Pećine, С 11992, 11993: Документација Археолошког института.

⁴³ *Viminacium*, Pećine, С 11991: Документација Археолошког института; Д. Спасић-Ђурић, *Град Виминацијум*, 161, кат. бр. 41.

⁴⁴ E.g. E. Lauermaun, H. Adler, *Die Langobardenforschung im norddanubischen Niederösterreich und im Tullnerfeld*, im: *Kulturwandel in Mitteleuropa, Langobarden – Awaren – Slawen*, Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008, Hrsg. J. Bemann, M. Schmauder, Bonn 2008, 307, Abb. 11.

Сл. 9. Окови орме из гробова 455/b и 456/b са некрополе Замарди
(без мере, према: E. Bárdos, É. Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld*, Taf. 52/9–16, 54/54–56)

Fig. 9. Horse-harness fittings from graves 455/b and 456/b at Zámardi-Rétiföldek
(no scale, after: E. Bárdos, É. Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld*, Taf. 52/9–16, 54/54–56)

Таквим предметима могли би да припадају фрагментовани комади орме од сребрног лима из једног гроба на северу Мађарске (Méfőcsanak-Bevásárlóközpont, гроб 552),⁴⁵ док знатно јасније паралеле потичу из две двоструке сахране коња са велике авародопске некрополе Замарди (Zámardi-Rétiföldek, гробови 455 и 456). Иако слични нашим налазима, ти окови орме од позлаћеног бронзаног лима ипак не представљају директне аналогије (сл. 9). У оба случаја су уз скелете коња били приложени и ре-

флексни лукови и стрелице, а у гробу 455а још и копље сродно нашем.⁴⁶ Премда је само оружје определила у „аварски тип”, Ева Гарам је оценила да два гроба, према начину сахране и облику комада орме, имају германске карактеристике.⁴⁷ Једноставнији крстасти окови коњске орме познати су како из германског⁴⁸ тако и из аварског контекста, где се истичу налази матрица из Фенлака (Felnac) и чувеног гроба у Кунсентмартону (Kunszentmárton-Habranyiteler, гроб 1).⁴⁹

⁴⁵ P. Tomka, *Innere Migranten an einer Straßenkreuzung – Regionsfremde in der Kleinen Tiefebene*, im: Kulturwandel in Mitteleuropa, Langobarden – Awaren – Slawen, Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008, Hrsg. J. Bemann, M. Schmauder, Bonn 2008, Abb. 6.

⁴⁶ E. Bárdos, É. Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zámardi-Rétiföldek, Teil I*, Budapest 2009, 67, Taf. 51/25, 52/9–16, 54/54–56.

⁴⁷ É. Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zámardi-Rétiföldek, Teil III*, Budapest 2018, 83, 214.

⁴⁸ E.g. V. Hilberg, *La nécropole de Griesheim, Productions locales et échanges interrégionaux d'une communauté rurale en Austrasie orientale*, dans: De l'Âge du fer au haut Moyen Âge, Archéologie funéraire, princes et élites guerrières, Actes des tables rondes Longroy I (1er et 2 septembre 1998), Longroy II (24 et 25 août 1999), dir. X. Delestere, M. Kazanski, P. Périn, Saint-Germain-en-Laye 2006, 208, fig. 6/2.

⁴⁹ Zs. Rácz, *Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit*, Mainz 2014, 72–76, Taf. 14/3, 47/1.

Имајући у виду све наведено, гроб коња са некрополе Пећине можемо доста поуздано протумачити као позни одраз присуства Германа у Виминацијуму, на крају 6. и у раном 7. столећу. Најшире гледано, припада фази С3 тамошњих германских покопа која је трајала током последње трећине 6. и прве половине 7. века.⁵⁰ Док су новцем датовани археолошки контексти на Светињи – комбинација германских налаза с краја 6. века, оружја и мноштво амфора⁵¹ – и сахране наоружаних ратника у Виминацијуму речите по питању друштвеног статуса ове најамничке популације и њихове улоге у дистрибуцији престижних добара из федератске аноне,⁵² описани гроб коња сведочи о задржавању специфичних германских фунерарних обичаја до времена самог краха рановизантијске дунавске границе, тј. до око 615. године.⁵³ Позно датовање гроба коња, које пружа налаз копља, отежава приписивање те сахране Херулима, како се у новије време уобичајено тумаче федератски гробови на истоку Срема и у српском Подунављу. Такво одређење пре свега важи за сахране из времена цара Јустинијана,⁵⁴ јер са доласком Авара на позорницу најважнијих историјских догађаја у овом делу Европе, године 567, Херули нестају из писаних извора.⁵⁵

Само копље би, за сада, најпре могло да се повеже с германским налазима типа *Szent-Endre*. За обнављање расправе о евентуалном ромејском извору копаља облика трске ваљало би сачекати нове налазе налик на оружје из Виминацијума, и то пре свега из насеобинског контекста, попут оставе из Асеновграда. Копља из гробова наоружаних покојника унутар Царства, који су недавно приписани Ромејима, не припадају овом типу.⁵⁶

Испоставља се да, осим на некрополама Бурдељ, Више гробаља и Ланци (*Viminacium I–III*),⁵⁷ гробове из сеобе народа можемо да очекујемо и на необјављеном гробљу Пећине, које ће стога у будућности можда добити додатну ознаку – *Viminacium IV*. У скорије време обновљена су заштитна истраживања на простору ове некрополе. Током двеју кампања истражено је још око 300 гробова, тако да их је до сада укупно документовано, према последњим објављеним подацима, око 7150. Иако се велика већина гробова датује од 1. до 4. века,⁵⁸ гроб коња не представља једину позну сахрану на овој некрополи. У фебруару 2019. године обзнањен је најновији налаз гроба германског ратника, опремљеног спатом и копљем,⁵⁹ сличан осталим најамничким покопима са некропола Виминацијума.

⁵⁰ V. Ivanišević, M. Kazanski, A. Mastykova, *Les nécropoles de Viminacium*, 122.

⁵¹ М. Поповић, *Светиња*; В. Иванишевић, *Кашалот новца са локалитета Светиња у Косишолцу*, *Старинар* XXXVIII/1987 (1988) 59, 62.

⁵² I. Bugarski, V. Ivanišević, *Sixth-Century Foederati*, 320–321.

⁵³ Уп. Ф. Баришић, *Цар Фока (602–610) и његови Аваро-Словени*, Зборник радова Византолошког института IV (1956) 1–14; V. Popović, *Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin*, *Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité* 87 (1975) 489–490; Idem, *La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la mer Egée: le témoignage de l'archéologie*, *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes rendus* 122 (1978) 626–631; I. Bugarski, *On the Jánoshida Type Earrings and the Seventh Century Byzantine Finds from the Western Balkans, with a Retrospective View of the Vajska (Vajszka) Cemetery*, in: *Thesaurus avarorum. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam*, ed. T. Vida, Budapest 2012, 242–245.

⁵⁴ В. Иванишевич, М. Казанский, *Герулы Юстиниана в Северном Иллирикуме и их археологические следы*, *Stratum plus* 5 (2010) 147–157; I. Bugarski, V. Ivanišević, *Migration Period finds from Margum: a possible interpretation*, *A nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve* LV (2013) 467–483; Eidem, *Sixth-Century Foederati*, 308–320.

⁵⁵ A. Schwarcz, *Die Heruler an der Donau*, in: *Sprache als System und Prozess. Festschrift für Günter Lipold zum 60. Geburtstag*, Hrsg. Ch. M. Pabst, Wien 2005, 512.

⁵⁶ Cf. S. Petković, I. Bugarski, N. Miladinović-Radmilović, *A Non-Wandering Soldier's Grave?*, 141–145, са литературом.

⁵⁷ V. Ivanišević, M. Kazanski, A. Mastykova, *Les nécropoles de Viminacium*.

⁵⁸ М. Јовић, I. Danković, M. Mitić, *Zaštitna arheološka iskopavanja kasnoantičke nekropole na lokalitetu Pećine (Viminacijum) 2015. godine*, u: *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2015. godini*, ur. I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović, Beograd 2017, 57–61; S. Redžić, M. Jovičić, N. Mrđić, D. Rogić, *Zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Pećine (Viminacijum) 2016. godine*, u: *Arheologija u Srbiji. Projekti Arheološkog instituta u 2016. godini*, ur. I. Bugarski, N. Gavrilović Vitas, V. Filipović, Beograd 2018, 57–61.

⁵⁹ <https://www.nationalgeographic.rs/vesti/13281-veliko-otkrice-u-viminacijumu-pronadjen-grob-pripadnika-gepida-foto.html>: приступљено 7. 1. 2020.

Напомена

Рад на изради чланка ошћочео је у оквиру пројекта „Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва” Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177021). Са захвалношћу напомињем да ми је налазе и део документације показала Драгана Сисић-Ђурић из Народне музеја у Пожаревцу, док су ми увид у пре-

сталу документацију обезбедиле колеге из Археолошког института, Снежана Голубовић, Ббина Миловановић и Љубомир Јевтовић. Детаљније податке о новооткривеном терманском гробу на некрополи Пећине пружио ми је колега Иван Бојдановић, док сам о налазу који дискутовао са Герјељом Чикијем из Археолошког института Мађарске академије наука у Будимпешти.

Ivan Bugarski

Institute of Archaeology, Belgrade

A Horse Grave from Viminacium and Reed-Shaped Spearheads

The article discusses the spearhead from the horse grave at the Pećine cemetery in Viminacium. The horse has been dug above a Roman grave, as well as a dog next to it. This burial can be dated by the spearhead find to the end of the 6th and the first third of the 7th century; given the historical circumstances and the collapse of the Danube limes, the upper limit of this time-span may be established around the year 615. The origin of such weapons is a long-discussed topic; the fact that it is the first spearhead of this type from Byzantine Balkan possessions to be published underlines the importance of the Viminacium find.

As was often the case with other classes of weapons, similar types of spearheads were used by different early medieval armies. The Viminacium find resembles in shape the Early Avar spearheads of the P.I.A type by Gergely Csiky, often found in horse and horsemen's graves and hence regarded as Avar cavalry weapons. A total of 21 such finds from the Carpathian Basin had been seen as Inner Asian or Byzantine in origin by Éva Garam and Uta von Freeden, respectively, while Csiky has successfully proved their local provenance. Far more numerous parallels come from the Germanic milieu (85), attributed to the *Szent-Endre* type by Ursula Koch. Although similar in shape, they are different from the P.I.A spearheads in many aspects.

The Viminacium find is 32 cm long, its blade alone measuring 18 cm; its socket bears two inlaid copper-alloy rings. Besides being longer than the P.I.A spearheads, it does not sport a connecting chap, their distinct typological feature. On the other hand, the spearhead from Vimina-

cium shares more similarities with Germanic blades of the *Szent-Endre* type. Although frequently described as nomadic or Avar, the archaeological context itself – a horse (and dog) burial – can be regarded as of Germanic origin. Silver horse-harness fittings from this grave – some of them presumably cross-shaped – find parallels at Zámardi-Rétiföldek, although not very close, while grave 278 at the Bratei 3 cemetery, containing matching snaffle bits and a spearhead, represents the most similar context. Such snaffle bits, with broad cheek-pieces, are known from both Germanic and Byzantine milieus.

Among the thousands of burials at Viminacium, there are no Avar graves. On the other hand, Germanic presence is well attested in both the cemeteries around the former Roman capital and the nearby Svetinja fortress, presumably the site of 6th-century Viminakion. Some of these graves yielded weapons, as did Svetinja, mostly of Germanic make. Therefore one cannot claim that the spearhead from the Pećine cemetery was an Early Byzantine product. Given the Roman funerary practices, such an interpretation could only be corroborated by any presently lacking finds from the settlements. For the time being, the horse grave from Viminacium can be seen as a late reflection of Germanic rites, which appear to have persisted until the very end of the Byzantine rule over these parts. The collapse of the Danube limes terminated the engagement of the foederati, which is clearly attested in the archaeological record.

Translated by the author

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

902/904(497.11)"04/14"(082)

902/904(4)"04/14"(082)

902.3(082)

012 Поповић М.

СВЕТ средњовековних утврђења, градова и манастира :
омаж Марку Поповићу = The Medieval World of Fortresses,
Towns and Monasteries : homage to Marko Popović / уред-
ници Вујадин Иванишевић, Весна Бикић, Иван Бугарски.
– Београд : Археолошки институт : Омладинско позориште
Дадов = Belgrade : Institute of Archaeology : Youth theatre
Dadov, 2021 (Београд : Бирограф). – 359 стр. : илустр. ; 28
см. – (Посебна издања / Археолошки институт ; бр. 74)

Радови на срп. и енгл. језику. – Текст ћир. и лат. – Слика М.
Поповића. – Тираж 500. – Стр. 10–13: Омаж Марку Попо-
вићу / Уредници. – Напомене и билиографске референце
уз радове. – Резимеи на више језика.

ISBN 978-86-6439-057-6 (АИ)

1. Иванишевић, Вујадин, 1958– [urednik] 2. Бикић, Весна,
1963– [urednik] 3. Бугарски, Иван, 1975– [urednik]
а) Поповић, Марко (1944–2020) – Библиографије б)
Археолошка налазишта – Србија – Средњи век – Зборници
в) Археолошки налази – Србија – Средњи век – Зборници
г) Археолошка налазишта – Европа – Средњи век – Зборни-
ци д) Археолошки налази – Европа – Средњи век – Зборни-
ци ђ) Археолошка истраживања – Зборници

COBISS.SR-ID 30560009

9 788664 390576

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, BELGRADE

DADOV
Omladinsko pozorište

ГРАД БЕОГРАД – Омладинско позориште ДАДОВ
THE CITY OF BELGRADE – Youth theatre DADOV

